

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

УДК 37.014(477) "1917/1991"

О.І. Якимчук,
кандидат філософських наук,
старший викладач НПУ імені М.П. Драгоманова

ОСНОВНІ ОЗНАКИ ТА СУПЕРЕЧНОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ ЗА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Проектом «Нова українська школа» передбачено остаточне звільнення української освіти від колишньої «радянщини». І це не випадково. Незважаючи на низку конструктивних кроків зі створення національної системи освіти, сучасна українська освіта, на жаль, усе ще перебуває під певним тиском тієї традиції, що залишилася від часів СРСР. Це зумовлює необхідність постійного аналізу особливостей і суперечностей радянської системи освіти з метою визначення адекватних пріоритетів і цілей сучасної української освіти. Аналізуючи проблему розбудови національної системи освіти в Україні зупинимось на основних суперечностях освіти колишнього СРСР та необхідності виходу української освіти із системи цих суперечностей. На нашу думку, ключовими характеристиками були ідеологізація системи, надмірна централізація, денационалізація, підпорядкування військово-промислового комплексу. Подолання тоталітарного спадку в освіті є неодмінною передумовою прогресу в цій царині, успішної «європеїзації» національного освітнього простору на основі вітчизняних традицій.

У цій статті проаналізуємо та розглянемо основні ознаки та суперечності розвитку української освіти в радянський період.

Серед учених, які досліджували основні ознаки та суперечності розвитку української освіти в радянський період, відзначимо В.О. Огнев'юк, О.Сергійчук, О.Тевікова та ін.

Ідеологізація системи освіти у СРСР полягала у підпорядкуванні змісту й форми навчально-виховного процесу постулатам та директивам комуністичної партії. На думку науковців, аналіз навчальних програм та навчально-методичної літератури радянського періоду засвідчує, що вони розроблялися відповідно до прийнятих партійних (державних) документів. Державна ідеологія визначала напрям розвитку науки та освіти в зазначений період. У своїй науковій та навчально-виховній роботі професорсько-викладацький склад першочергово мав дбати про підвищення ідейно-теоретичного рівня лекцій та семінарів, підвищення інтернаціонального, комуністичного, патріотичного та атеїстичного виховання студентів. Для освітньої сфери в УРСР, зокрема вищої освіти, це означало ще більше підпорядкування союзному Міністерству освіти, посилення ідеологізації та політизації змісту навчання. Матеріали останніх Пленумів ЦК КПРС, з'їздів та інші важливі партійні документи перебували у центрі уваги на лекціях і семінарських заняттях, оперативно включалися в списки обов'язкової літератури з історичних дисциплін. Ці документи впливали на складання різноманітних стендів, виставок та інших наочних матеріалів. Знання цих матеріалів були обов'язковою вимогою на заліках і екзаменах [14, 17].

Ідеологізація системи освіти у СРСР передбачала сувору централізацію навчання та його науково-методичного забезпечення. Тому ідеологізація та централізація в освіті являли собою два взаємодоповнювальних процеси. Як стверджує А.Білик, централізація влади і становлення системи адміністративно-командного керівництва неухильно вели до утворення у суспільстві духовно-ідеологічного монополізму. Складався певний політико-ідеологічний комплекс, коли духовне життя розглядалося лише через політику, а політика в усіх випадках підкріплювалася ідеологією. Під ідеологічний тиск підпадали всі галузі культури, зокрема й освіта [3, 63]. Важливу роль у політизації та ідеологізації установ освіти відіграла Академія педагогічних наук

СРСР. Ця установа мала широкі повноваження. Вона проводила науково-педагогічні конференції, які в дусі партійних настанов визначали шляхи розвитку національних культур, освіти і педагогіки неросійських народів. Академія координувала підготовку навчальних програм, контролювала зміст підручників, посібників тощо. Навчальна література готувалася, зазвичай, російськими авторами і надсилалася в союзні республіки. Україна тільки в 1953 р. одержала з Росії 116 назв підручників загальним тиражем 9,6 млн. примірників. Чимало тем, викладених у шкільних підручниках і запропонованих для засвоєння учнями, мали політизований характер. У політизації навчання та виховання особливе місце відводилось суспільним дисциплінам. Студенти ВНЗ мали вивчати марксистсько-ленінську філософію, політекономію, історію КПРС, які вводилися в 50-х роках, з часом – науковий комунізм. Їх вивчення обмежували пізнавальні можливості студентів, сприяли догматичному розумінню розвитку цивілізації, людського суспільства. В Україні великі за обсягом і тиражем видання присвячувалися позбавленій наукового обґрунтування концепції «розвинутого соціалізму». Серед суспільствознавців точилися безплідні дискусії щодо періодизації «розвинутого соціалізму та його характерних ознак [4, 53].

Ідеологізація та надмірна централізація у системі освіти СРСР знайшли своє втілення й у кадровій політиці того періоду, що відобразилося у різноманітних партійних постановах. Зокрема, на пленумі ЦК КП(б) у листопаді 1951 р. розгорнулася нова кампанія ідеологічного наступу тоталітарної системи проти минулого України. Прийнята на ньому постанова «Про заходи поліпшення викладання суспільних наук у вищих навчальних закладах» зобов'язала місцеві партійні органи контролювати стан викладання суспільних наук у вищій школі, наукову роботу і підготовку кадрів. Обкомам і міськкомам партії доручалося безпосередньо займатися питаннями укомплектування викладацькими кадрами кафедр суспільних наук, персонально затверджувати кожного викладача, звільняти з роботи осіб, що не відповідають

за своїми політичними і діловими якостями вимогам вищої школи [6, 78].

Відзначимо, що надмірна централізація освіти у СРСР мала негативні прояви, а саме – відсутність гнучкості щодо задоволення соціальних потреб у спеціалістах певного профілю, уповільнене впровадження інновацій в освітній сфері.

Л.Гаєвська щодо цього зауважує, що успадкована від Радянського Союзу система освіти виявилася неефективною навіть у контексті центрального планування. І хоча забезпечення освіти було переважно монополією держави, остання фінансувала цю галузь нераціонально, недостатньо координовано й узгоджено. Програми професійної підготовки були вузькоспеціалізованими, обмежені ресурси часто-густо розпорозувалися, витрачалися на дублювання навчальних закладів, факультетів, відділень, спеціальностей. Поряд із цим спостерігалася відсутність будь-яких стимулів для ефективного використання ресурсів, низька відповідальність перед споживачами освітніх послуг [7, 75].

Фахівці констатують, що в умовах тоталітарного режиму ідейний зміст викладання дисциплін був значно важливішим, ніж науковий. Викладачі не могли використовувати досягнення зарубіжної науки. Нормою стало переслідування науковців, які недостатньо прославляли радянські відкриття або мали точку зору, відмінну від прийнятої у вищих інстанціях. Відбувалися неоднозначні та суперечливі процеси: з одного боку, увага до розвитку педагогічної освіти постійно зростала, робилися неодноразові спроби вдосконалити навчально-виховний процес, а з іншого – здійснювалася жорстка централізація та ідеологізація вищих педагогічних навчальних закладів України. Вказівки партії обмежували ініціативу педагогічних інститутів, працівники перебували під постійним ідеологічним тиском. Освіта залишалася уніфікованою та орієнтованою на випуск великої кількості спеціалістів [13, 296–297].

Отже, освіта за радянських часів перебувала під потужним ідеологічним тиском, а система управління нею базувалась на жорстко централізованій та бюрократизованій ієрархії, що своєю чергою зумовлювало денационалізацію навчально-виховного процесу в республіках колишнього СРСР.

На думку М.Дмитренко, денационалізація національно-культурного життя органічно властива будь-якому тоталітарному державному устрою. Політичним і соціально-економічним підґрунтям денационалізації за радянських часів виступала всеохоплююча централізація державного управління. Ідеологічною основою процесу служила теорія злиття націй, створення нової історичної спільноти – радянського народу. Каналами денационалізації слугували органи державного управління, армія, культурні заклади, освіта [9, 336].

Своєю чергою, школа – як вища, так і середня – виступала дієвим інструментом русифікаторської політики комуністичної партії та радянської влади. Офіційна мовна політика виходила із загальних засад ідеологічної концепції тоталітарної системи й активно протидіяла використанню мови як чинника утвердження національного фактора в суспільно-політичному житті. Реалізація дискримінаційної мовної політики ідеологічних структур призводила до постійного звуження сфери застосування української мови та відкритих русифікаторських заходів. Характер і сутність цих процесів негативно впливали на розвиток культурно-освітньої сфери та рівень суспільної і національної свідомості. Внаслідок приниження ролі української мови процес національно-культурного будівництва в республіці позбувався національної спрямованості. Як наслідок, з'являвся нігілізм, зневага до здобутків національної культури, рідної історії, народних традицій. Відбувалася тенденція приниження функцій і розвитку української мови як «периферійної» та «хуторянської» перед російською мовою [17, 89].

Вочевидь, одним з найефективніших інструментів денационалізаторської політики радянської влади протягом усього пері-

оду існування тоталітарної держави було позбавлення національних культур та освітніх закладів можливості розвиватися на основі національно-мовного ґрунту, який є феноменологічно-семантичним джерелом розвитку будь-якої культури. Без національної мови освіта, культура, громадянськість втрачають будь-яке енергетично-духовне джерело власного розвитку. А освіта в радянській системі використовувалася саме як інструмент русифікаторської політики [11, 184].

Денаціоналізація освіти проявлялася також і в тому, що у навчальних програмах навіть не було поняття «український народ». Україна не розглядалася як держава, не вивчалася її історія, географія тощо. Зміст освіти перетворився на інструмент реалізації суспільно-політичних ідеологем та планів тоталітарного режиму – стерти національну свідомість українського народу, замінивши її на загальнорадянську [2, 237–238].

Дослідники наголошують на нищенні національної школи в цілому, підтвердженням чого стали постанова ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» (1978), рекомендації Всесоюзної науково-практичної конференції з проблеми: «Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР» (Ташкент, 1979), скорочення україномовних видань. У вищій школі значна частина дисциплін викладалась російською мовою. У 1984 р. було окреслено і прийнято основні напрями шкільної реформи, де передбачалося підвищення якості освіти і виховання; поліпшення трудового виховання і професійної орієнтації учнів; «зміцнення навчальної дисципліни» і розвиток учнівського самоврядування; піднесення громадського престижу і авторитету педагога, покращення його теоретичної і практичної підготовки тощо [10, 114].

Як бачимо, серед названих напрямів шкільної реформи немає місця розвитку національної школи, національної мови та культури, оскільки денаціоналізаторська політика тоталітарного

режиму передбачала «злиття націй, нівелювання етнонаціональних особливостей народів, що мешкали на теренах СРСР.

Фахівці відзначають, що до XXI з'їзду КПРС (1959) русифікація відбувалася у двох напрямках. Перший – наближення української мови до російської, другий – «підміна» української мови російською. Процес десталінізації, хоча тривав недовго, усе ж сприяв відновленню руху на захист рідної мови. Політика, яку проводив уряд щодо наближення української мови до російської з «перспективою» подальшого злиття мов, зазнала краху. Як наслідок, було вирішено приділити головну увагу другій програмі русифікації – впровадженню російської мови як мови міжнаціонального спілкування [18, 175].

Протягом другої половини 50-х та першої половини 60-х років відбувався інтенсивний процес русифікації вищої школи. У ВНЗ викладання здебільшого відбувалося російською мовою. На початку 50-х років викладання російською мовою було запроваджено навіть в Українській сільськогосподарській академії, що її студенти були переважно вихідцями із сіл, тобто були переважно україномовними. У Київському медичному інституті з 50 кафедр 45 користувалися російською мовою, у Ворошиловградському й Сталінському педінститутах навіть на українських відділеннях усі предмети, крім української мови і літератури, викладали російською мовою [16, 4].

Отже, виразна тенденція до закріплення у СРСР панівної ролі російської мови зумовлювала послідовне обмеження використання української мови в економіці, суспільно-політичному житті, у сферах освіти, науки й культури. Як наслідок, за даними соціолінгвістичних обстежень, переважна більшість російського населення республіки не володіла українською мовою (й не бажала це робити), а близько половини українців, які мешкали в містах, мали лише російськомовні навички спілкування на роботі, хоча вдома користувалися рідною мовою. Помітні обмеження сфери функціонування української, пропаганда «виняткової ролі» всього російського призводили до закріплення у суспільній

свідомості уявлення про меншовартість, «непрестижний» суспільний статус української мови. Вочевидь, двомовність в УРСР, на противагу декларованим у радянській соціолінгвістиці постулатам, мала риси не гармонійності й «добровільності», а обструкції та диглосії – мовної ситуації з обов'язковим оціночним протиставленням наявних у суспільстві двох функціональних різновидів мови: «високого» (в тому числі офіційно-урочистого, літературного), який асоціювався з російською мовою, і «низького» («простого», розмовного, «селянсько-мужицького»), який зусиллями влади відводився українській мові [15, 145–146].

Денаціоналізація освіти призводила до духовного нищення українського народу, стирання його культурно-історичної пам'яті, формувала комплекс мовної та етнонаціональної меншовартості.

Крім ідеологізації, надмірної централізації та денаціоналізації значною вадою освіти у СРСР було її підпорядкування військово-промислому комплексу. Такий стан справ був зумовлений кількома факторами. По-перше, одним з ідеологічних постулатів комуністичної партії Радянського Союзу була ідея перманентної революції, яка передбачала, зокрема, й військові дії для встановлення влади пролетаріату в інших країнах. По-друге, у СРСР вважалося, що капіталістичні країни постійно готуються до військового нападу на «країну рад», тому необхідно зміцнювати обороноздатність країни, зокрема й шляхом підготовки відповідних наукових та професійних кадрів у закладах освіти. По-третє, Радянський Союз був втягнутий у гонку озброєнь, у змагання з країнами Заходу за першість у військовій сфері, що, відповідно, передбачало мілітаризацію освіти та науки.

Фактично уряд СРСР провадив підготовку до можливої війни. Із цією метою, відповідно до закону «Про загальний військовий обов'язок» від 1 вересня 1939 р., у школах почали здійснювати початкову військову підготовку у 5, 6, 7 класах та допризывну підготовку у 8–10 класах. Також в Україні, як і в усьо-

му СРСР, починають діяти військово-морські та військово-повітряні школи. Популярними серед юнацтва стають військово-спортивні змагання, вводяться вимоги ГПО та інші нормативи, обов'язковим стає вивчення російської мови [12, 53].

Фахівці констатують, що з перших років утвердження радянської владі одним з головних засобів формування мілітаристської суспільної свідомості була система військово-патріотичного виховання підрастаючого покоління, втілювати яку повинні були насамперед заклади освіти. Військово-патріотичне виховання молоді вважалося складовою частиною комуністичного виховання, завданням якого було формування в радянських людей готовності й здатності самовіддано захищати соціалістичну вітчизну. Уже на початку 1920-х рр. наркомат освіти дає розпорядження відділам народної освіти і педагогічним радам усіх навчальних закладів звернути особливу увагу на підготовку учнів до свідомого захисту революційної республіки [1, 144].

Безперечно, протягом усього існування СРСР спостерігалась чітка тенденція до підпорядкування освіти військово-промислому комплексу, а навчально-виховний процес мав обов'язкову мілітарну складову.

Як зауважує В.Дем'яненко, передвоєнний, воєнний і післявоєнний періоди у системі військово-патріотичного виховання характеризуються посиленням прикладного характеру як навчальної, так і позаурочної роботи: вогнева, стройова, фізична підготовка, військові вправи на витривалість, долання перешкод, оволодіння спеціальностями радистів, зв'язківців, санітарів, дружинників ППО. На уроках і в позашкільній роботі учнів виховували на прикладах стійкості й героїзму радянських воїнів; уся виховна робота була просякнута ідеями воєнного патріотизму – від руських билинних героїв до сучасників. Робота шкільних гуртків, вивчення історії краю, відзначення революційних свят, зустрічі з ветеранами громадянської й Великої Вітчизняної війни, тимурівський рух, воєнізовані ігри підлітків («Зірниця»)

та юнаків («Орлятко») – усе було просякнuto мілітарним духом. Крім того, форми, стиль, внутрішня структура й правила діяльності дитячих і шкільних організацій відзначалися воєнізацією (однострої, шиккування, девізи, стройові пісні, ієрархія й дисципліна, колективна відповідальність) [8, 122].

Можна стверджувати, що потреби військово-промислового комплексу диктували логіку державного та соціального розвитку СРСР. Мілітарні настанови були вплетені також і в освітні програми, систему підготовки фахівців різного профілю.

Науковці підкреслюють, що мілітаризація проявляє себе у двох проекціях. Традиційно це явище розглядають як пристосування суспільства до військових потреб, залучення всіх боків життєдіяльності у військові приготування. При цьому військова еліта виступає ключовим учасником владних відносин. Водночас, у процесі мілітаризації неминуче відбувається і цілеспрямоване або стихійне поширення принципів, методів і технологій військового мистецтва за межі збройних сил [5, 38–39].

Відзначимо, що підпорядкованість освіти військово-промислому комплексу проявлялась:

- у пріоритетності матеріально-технічного забезпечення військових та інженерно-технічних навчальних закладів;
- у фінансуванні переважно воєноорієнтованих наукових розробок та досліджень (порівняно з гуманітарними);
- у формуванні соціального та економічного престижу професій воєнного спрямування тощо.

Отже, українська освіта за радянського періоду перебувала під загальним пануванням централізованої ідеології, яка ґрунтувалась на мілітаризації та денационалізації суспільної свідомості. Це неодмінно слід враховувати при виробленні принципів і орієнтирів новітньої національної системи освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология по истории педагогики в России (первая половина XX в.): учеб. пособие для студ. пед. учеб. заведений. – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 384 с.
2. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті. – К.: Богданова А.М., 2008. – 406 с.
3. Білик А. Вища військова та цивільна освіта в Україні у передвоєнні та перші повоєнні роки // Воєнна історія. – 2011. – № 3. – С. 62–67.
4. Брехунець Н.С. Політизація навчально-виховного процесу в закладах освіти України 50–80-х років XX ст.: до історіографії проблеми // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. – 2004. – Вип. 8. – С. 52–57.
5. Бучин М.А. Особливості та тенденції мілітаризації/демільтаризації сучасного світу в контексті агресивної зовнішньої політики Росії // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2015. – № 5. – С. 37–45.
6. Вища школа Української РСР за 50 років: у двох частинах (1917–1967 рр.). Ч. 2: (1945–1967). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 540 с.
7. Гаєвська Л.А. Управління освітою: нові пріоритети // Проблеми та перспективи входження України в європейський інтелектуальний простір: освітні аспекти: зб. наук.-експертних матеріалів. – К.: НІСД, 2009. – С. 73–79.
8. Дем'яненко В.М. Мілітаризація суспільної свідомості в СРСР // Література та культура Полісся. – 2016. – Вип. 83. – С. 117–128.
9. Дмитренко Н.М. Політика денаціоналізації культурного життя в Україні: місцеві музеї північного лівобережжя – співучасник чи жертва? (кінець 20-х – 30-ті роки XX ст.) // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К.-Глухів, 2010. – Випуск 3. – С. 336–342.

10. Лаврут О.О. Українська школа Донбасу радянського періоду: сучасна історіографія проблеми // Чорноморський літопис. – 2011. – Вип. 3. – С. 109–116.
11. Левіт Д.А. Денаціоналізація та «мілітаризація» культурного простору університетів як ознака їх життєдіяльності у тоталітарному суспільстві // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. – 2013. – Вип. 22. – С. 183–189.
12. Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. – К.: Знання України, 2003. – 450 с.
13. Околович О.В. Організаційно-змістові аспекти підготовки вчителів іноземних мов у педагогічних інститутах України (1950–1960 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39. – С. 293–297.
14. Пантюк М. Ідеологізація змісту вищої історичної освіти в Україні у 60–70-х роках ХХ ст. // Молодь і ринок. – 2016. – № 6. – С. 13–17.
15. Парахіна М.Б. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми) // Український історичний журнал. – 2014. – № 4. – С. 128–146.
16. Сергійчук О. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (1955–1965) // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 6. – С. 4–7.
17. Тевікова О. Русифікаторська політика радянської влади в галузі освіти в роки тимчасової лібералізації тоталітарної системи // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2008. – Випуск 13. – С. 84–89.
18. Україна: друга половина ХХ століття: нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – 350 с.

Якимчук О.І. Основні ознаки та суперечності розвитку української освіти в радянський період.

Українська національна система освіти і сьогодні перебуває під тиском залишкових ідеологічних та практичних ознак колишньої радянської освіти, яка була надмірно централізованою, ідеологізованою, денационалізованою та мілітаризованою. Стаття присвячена аналізу проблем, пов'язаних із тим, як перелічені суперечності впливають на сучасний розвиток української освіти. Робляться висновки про необхідність уникнення проблем, які рудиментарним чином успадковані українською системою освіти від попередньої.

Ключові слова: людина, освіта, культура, система освіти, радянська система освіти, ідеологізація, мілітаризація, денационалізація, централізація.

Yakymchuk O. The main features and contradictions of the development of ukrainian education in the soviet period.

Today Ukrainian national system of education is still under the high pressure of the residual ideological and practical features of former Soviet education. The latter one was excessively centralized, ideological, denationalized, and militarized. It should be noted that the excessive centralization of education had negative manifestations in the USSR, namely, the lack of flexibility concerning the satisfaction of social needs in specialists of a certain profile and the delayed introduction of innovations in the educational sphere. The article is devoted to the analysis of problems related to the question how mentioned above contradictions affect the modern development of Ukrainian education. An analysis of Ukrainian education has resulted, that the educational process was under the strong ideological pressure in Soviet times. Educational management system was based on a rigid, centralized and bureaucratized hierarchy, which in turn led to the denationalization of the educational process in the republics of the former USSR. Attention is drawn to the denationalization of education, which led to the spiritual destruction of the Ukrainian people, «the erosion of its cultural and historical memory, formed a complex of linguistic and ethno-national inferiority». The author concludes that there is a need to avoid problems which the rudimentary Ukrainian system of education inherited from the previous one. Ukrainian education was under the full reign of centralized ideology of

the Soviet period, which was based on the militarization and denationalization of social consciousness. This fact should be taken into account when developing the principles and guidelines of the newest and modern national education system. Further analysis will be concentrated on the issues such as how modern Ukrainian education would get rid of the controversial Soviet heritage and wouldn't repeat the corresponding mistakes.

Key words: person, education, culture, educational system, Soviet system of education, ideolohizovanist, militarization, denationalization, centralization.